

جایگاه اندیشه و عمل در سخنان

امام حسن عسکری

مدت امامت امام حسن عسکری علیه السلام شش سال و با سه نفر از خلفای عباسی که هر یک از دیگری ستمگرتر بودند، معاصر بود: المعتز بالله، المهتدی بالله و المعتمد بالله.

امامت حضرت از سال ۲۵۴ شروع شد و در ۲۶۰ هـ با شهادت آن حضرت پایان یافت؛ آن حضرت در هشتم ربیع الاول ۲۶۰ و در ۲۸ سالگی در شهر سامراء

امام حسن عسکری علیه السلام، یازدهمین امام شیعیان، در روز جمعه هشتم ربیع الثانی، سال ۲۳۲ هـ ق^۱ در مدینه منوره دیده به جهان گشود.^۲ پدر بزرگوار آن حضرت، امام هادی علیه السلام و مادرش بانویی پارسا و شایسته است که از او به نامهای: «حدیثه»، «سلیل» و «سوسن» یاد شده است. این بانوی گرامی از زنان نیکوکار و دارای بینش اسلامی بود. در فضیلت او همین بس که پس از شهادت امام حسن عسکری علیه السلام پناهگاه و نقطه اتکای شیعیان در آن دوره بحرانی و پراضطراب به شمار می‌رفت.^۳

۱. مسعودی و علی بن عیسی اربلی تولد حضرت را در سال ۲۳۱ ق دانسته‌اند.

۲. اصول کافی، ج ۱، ص ۵۰۳؛ الارشاد، ص ۳۳۵.

۳. الأنوار البهیة، ص ۱۵۱.

بیشترین عبادت اباذر که رحمت خدا بر او باد، اندیشه و عبرت اندوزی بود.^۲

قرآن این کتاب الهی و آسمانی برای اندیشه و تفکر، و تلاش و عمل، ارزش والا و حیاتی قائل است و زیباترین و رساترین سخنان را در باره ارزش دانش و تعقل، و دقت و تفقه بیان نموده است. در قرآن بیش از هزار بار کلمه «علم» و مشتقات آن که نشانه باروری اندیشه است، تکرار شده و افزون بر ۱۷ آیه به طور صریح انسان را دعوت به تفکر نموده، بیش از ۱۰ آیه با کلمه «انظروا؛ دقت کنید»، شروع شده است. بیش از پنجاه مورد کلمه عقل و مشتقات آن به کار رفته است و در چهار آیه نیز قاطعانه به تدبّر در قرآن^۳ امر شده است و همچنین از کلمه فقه و تفقه و امثال آن بهره جسته است.^۴

در مورد عمل هم در قرآن بیش از

توسط احمد معتمد، پانزدهمین خلیفه عباسی، مسموم شد و به شهادت رسید و در خانه خود در سامراء در کنار مرقد پدرش به خاک سپرده شد.^۱

به مناسبت سالروز شهادت آن امام همام، در این مجال نگاهی داریم به «جایگاه اندیشه و عمل» در سخنان نورانی آن حضرت.

اهمیت اندیشه و عمل در فرهنگ

اسلامی

اساس تمام پیشرفتهای مادی و معنوی بشر در طول تاریخ، اندیشه و تفکر از یک طرف، و سعی و تلاش و عمل از طرف دیگر بوده است. اگر بشر قرن بیستم و بیست و یکم، از نظر صنعتی و تکنولوژی به موفقیت‌های چشمگیری دست یافته، بر اثر اندیشه و تلاش بوده است؛ چنان که پیشرفتهای معنوی جوامع و افراد نیز بر اثر بهره‌وری از توان عقل و تفکر و قدرت عمل و تلاش بوده است. پیامبران، امامان و بندگان صالح الهی همگی اهل فکر و تعقل بوده‌اند. در منزلت ابوذر، امام صادق علیه السلام فرمود: «كَانَ أَكْثَرَ عِبَادَةِ أَبِي ذَرٍّ لِلَّهِ التَّفَكُّرَ وَالْإِعْتِبَارَ»

۱. الارشاد، ص ۳۵۴ و بحار الانوار، ج ۵۰، ص ۲۳۶.

۲. بحار الانوار، ج ۲۲، ص ۴۳۱.

۳. نحل/۴۴؛ آل عمران/۱۹۱ و نحل/۶۹.

۴. آمار استخراج شده بر اساس اطلاعات کتاب «المعجم المفهرس» محمد فؤاد عبد الباقي (دار الحدیث القاہرہ) می‌باشد.

وَ اٰخِیْلَافِ اللَّیْلِ وَ النَّهَارِ وَ اَلْفَلَکِ الَّتِی تَجْرِی فِی الْبَحْرِ بِمَا یَنْفَعُ النَّاسَ وَ مَا اَنْزَلَ اللّٰهُ مِنْ السَّمَاءِ مِنْ مَّاءٍ فَاَخْتَبَا بِهٖ الْاَرْضَ بِغَدِّ مَوْتِهَا وَ تَبَّتْ فِیْهَا مِنْ کُلِّ دَآبَّةٍ وَ تَضَرَّیْفَ الرِّیْحِ وَ السَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَیْنَ السَّمَاءِ وَ الْاَرْضِ لَاٰیَاتٍ لِّقَوْمٍ یَعْقِلُوْنَ ﴿۱﴾

«در آفرینش آسمانها و زمین، و آمد و رفت شب و روز و کشتیهایی که در دریا به سود مردم در حرکت‌اند و آبی که خداوند از آسمان نازل کرده و با آن، زمین را پس از مردن، زنده نموده و انواع جنبندگان را در آن گسترده و [همچنین] در جابجایی بادهای ابرهایی که میان زمین و آسمان مسخّرند، نشانه‌هایی است برای مردمی که می‌اندیشند.»

در آیه‌ای دیگر می‌خوانیم: ﴿اِنَّ فِیْ خَلْقِ السَّمٰوٰتِ وَ الْاَرْضِ وَ اٰخِیْلَافِ الْاَنْبِیَآءِ وَ النَّهَارِ لَآٰیٰتٍ لِّاُولِی الْاَلْبَابِ * الَّذِیْنَ یَذْکُرُوْنَ اللّٰهَ قِیٰمًا وَ قُعُوْدًا وَ عَلٰی جُنُوْبِهِمْ وَ یَتَفَكَّرُوْنَ فِیْ خَلْقِ السَّمٰوٰتِ وَ الْاَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هٰذَا بَطْلًا سُبْحٰنَكَ فَقِنَا عَذَابَ النَّارِ﴾؛^۲ «مسلماً در آفرینش آسمانها و

۳۵۴ مرتبه لفظ «عمل» و مشتقات آن آمده است و جمله ﴿اَمْسُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ﴾ بیش از ۶۵ مورد در قرآن مطرح شده است. این مطلب، نشان دهنده لزوم ایمان به عنوان ثمره اندیشه و تفکر، در کنار عمل و تلاش شایسته می‌باشد.

در روایات معصومین علیهم‌السلام نیز آثار و فواید مهمی برای تفکر و اندیشه بیان و مطرح شده است که بیان همه آنها در این مقال نمی‌گنجد و ما تنها به بررسی این موضوع در کلمات گهربار امام حسن عسکری علیه‌السلام می‌پردازیم.

الف) جایگاه اندیشه

۱. خدا با اندیشمندان سخن گفته است
با توجه به جایگاه رفیع اندیشه و تعقل در قرآن، در نوع آیات مربوط به این موضوع روی سخن با اندیشمندان است؛ چرا که آنها می‌توانند به عمق کتاب تکوین و هستی، و کتاب آسمانی قرآن راه یابند و از آن بهره گیرند و سعادت دنیا و آخرت خویش را تأمین نمایند. اینک به برخی از این آیات اشاره می‌شود:

﴿اِنَّ فِیْ خَلْقِ السَّمٰوٰتِ وَ الْاَرْضِ

۱. بقره/آیه ۱۶۴.

۲. آل عمران/ ۱۹۰ و ۱۹۱.

نمازهای مستحبی و گرفتن روزه‌های واجب و مستحب می‌دانند، بدون آنکه در رمز و راز آن اندیشه کنند و یا در زمان و اوضاع آن تعقل نمایند.

امام حسن عسکری علیه السلام با توجه به این خطر و به وجود آمدن و اشاعه آن در جامعه اسلامی، جایگاه ویژه اندیشه و تفکر را این‌گونه بیان می‌فرماید:

«لَيْسَتْ الْعِبَادَةُ كَثْرَةَ الصَّلَاةِ وَالصَّلَاةِ وَالصَّلَاةِ وَتَأْتِي الْعِبَادَةُ كَثْرَةَ التَّفَكُّرِ فِي أَمْرِ اللَّهِ»^۳ عبادت به بسیاری نماز و روزه نیست، همانا عبادت تفکر بسیار در امر خداوند است.»

۳. نشانه اندیشمندان

یکی از نشانه‌های اندیشمندان؛ شیوه سخن گفتن آنان است. نوشته‌ها، حرفها و کلمات ایشان به خوبی میزان عقل و رشد آنان را بیان می‌دارد. در این باره امام حسن عسکری علیه السلام فرمود:

«قَلْبُ الْأَخْمَقِ فِي قَمِيهِ وَقَمُ الْحَكِيمِ فِي قَلْبِهِ»^۴

۱. یونس/ ۲۴.

۲. تحف العقول، ص ۵۱۶، ح ۴.

۳. تسحف العقول، ص ۵۱۸، ح ۱۳؛

وسائل الشيعة، ج ۱۱، ص ۱۵۳؛ اصول کافی، ج ۲،

ص ۵۵ و بحار الأنوار، ج ۷۱، ص ۳۲۲.

۴. تحف العقول، ص ۵۱۹، ح ۲۱.

زمین، و آمد و رفت شب و روز، نشانه‌هایی برای خردمندان است. همانها که خدا را در حال ایستاده و نشسته و آن‌گاه که بر پهلو خوابیده‌اند، یاد می‌کنند و در آفرینش آسمانها و زمین می‌اندیشند [و می‌گویند]: بار الها! اینها را بیهوده نیافریده‌ای، منزه‌ی تو! ما را از عذاب آتش نگاه دار.»

و همچنین در قرآن کریم آمده است: «كَذَلِكَ نُفَصِّلُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ»^۱ بدین گونه این آیات را برای آنان که می‌اندیشند، شرح می‌دهیم.»

امام حسن عسکری علیه السلام می‌فرماید: «إِنَّمَا خَاطَبَ اللَّهُ الْعَاقِلَ»^۲ فقط خداوند خردمند را مورد خطاب قرار داده است.» این جمله کوتاه و رسا از عمق بسیاری برخوردار است و حکایت از آن دارد که سخن خدا و خطاب او با کسانی است که هم دارای فکر و قدرت تفکرند، و هم از نیروی اندیشه و تدبیر استفاده می‌کنند.

۲. عبادت با تفکر

بسیارند کسانی که عبادت را منحصر در انجام نماز و خواندن

نخست سخن می‌گوید و بعد در عواقب و اطراف آن به اندیشه می‌پردازد. در نتیجه، اندیشمند کم‌تر خطا می‌کند، و کم‌اندیشان و یا کج‌اندیشان کم‌تر به راه صواب می‌روند.

دلیل این امر آن است که بر اثر اندیشه، روح و عقل انسانی روشن می‌شود و در پرتو آن نورانیت، حق و باطل، و درست و نادرست را از یکدیگر تشخیص می‌دهد، در حالی که بی‌خردان در ظلمت جهل به سر می‌برند. به همین جهت، امام حسن عسکری علیه السلام فرمود: «عَلَيْكُمْ بِالْفِكْرِ فَإِنَّهُ حَيَاةٌ قَلْبِ الْبَصِيرِ وَمَفَاتِيحُ أَبْوَابِ الْحِكْمَةِ»^۱ بر شما باد به اندیشیدن! پس به حقیقت، تفکر موجب حیات و زندگی دل آگاه، و کلیدهای درهای حکمت است.»

امیر مؤمنان، علی علیه السلام در این مورد فرمود: «مَنْ فَكَّرَ أَبْصَرَ الْعَوَاقِبَ»^۲ هر که اندیشه کند، عواقب کارها را می‌بیند.»

۱. بحار الأنوار، ج ۸، ص ۱۱۵ و الحکم الزاهرة، ج ۱، ص ۱۹.

۲. همان و غرر الحکم، ص ۶۶۵.

اگر بشر قرن بیستم و بیست و یکم، از نظر صنعتی و تکنولوژی به موفقیت‌های چشمگیری دست یافته، بر اثر اندیشه و تلاش بوده است؛ چنان که پیشرفتهای معنوی جوامع و افراد نیز بر اثر بهره‌وری از توان عقل و تفکر و قدرت عمل و تلاش بوده است.

دل نابخرد در دهان او است، و دهان خردمند فرزانه، در دل او.» انسان اندیشمند، اول در اطراف سخن فکر می‌کند، نفع و زیان آن را بررسی می‌کند و آن‌گاه به سخن گفتن اقدام می‌نماید. ولی انسان بی‌خرد و کم‌اندیش،

۴. عاقبت نیندیشیدن

عالم آخرت تجسّم وسیع و گسترده‌ای از عالم دنیا است و همه حقایق این جهان در آنجا به صورت متناسبی مجسّم می‌گردد. آنها که با عقل خود اندیشه نکردند و با چشم جانشان در دیدن حقایق دقت به خرج ندادند، در روز قیامت نابینا محسور می‌شوند. امام حسن عسکری علیه السلام این حقیقت را با گوشزد کردن آیه‌ای از قرآن، برای اسحاق بن اسماعیل نیشابوری در طی نامه‌ای چنین بیان می‌کند:

«... فَأَتَمَّ اللَّهُ عَلَيْكَ يَا إِسْحَاقُ وَعَلَى مَنْ كَانَ مِثْلَكَ مِمَّنْ قَدْ رَحِمَهُ اللَّهُ وَبَصْرَةَ بَصِيرَتِكَ نِعْمَتَهُ... فَأَعْلَمَ يَقِينًا يَا إِسْحَاقُ إِنَّهُ مَنْ خَرَجَ مِنْ هَذِهِ الدُّنْيَا أَعْمَى فَهُوَ فِي الْآخِرَةِ أَعْمَى وَأَصْلٌ سَبِيلًا؛ يَا إِسْحَاقُ لَيْسَ تَعْمَى الْأَبْصَارَ وَلَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبَ الَّتِي فِي الصُّدُورِ وَذَلِكَ قَوْلُ اللَّهِ فِي مُحْكَمِ كِتَابِهِ حِكَايَةً عَنِ الظَّالِمِ إِذْ يَقُولُ: ﴿ رَبِّ لِمَ حَسَبْتَ نِعْمِي أَعْمَى وَقَدْ كُنْتُ بَصِيرًا ﴾ * قَالَ كَذَلِكَ أَنتَ أَهْلُ آيَاتِنَا فَتَسْبِطُهَا وَكَذَلِكَ آتِيَوْمَ تُنْسَى﴾^۲

ای اسحاق! خداوند بر تو و امثال تو از آنهایی که مورد رحمت الهی قرار گرفته و همچون تو دارای بصیرت

خدادادی می‌باشند، نعمت خویش را تمام کرده است... پس به یقین بدان ای اسحاق که هر کس از دنیا نابینا بیرون رود، در آخرت هم نابینا و گمراه خواهد بود. ای اسحاق! چشمها نابینا نمی‌شوند؛ بلکه دلهایی که در سینه‌ها هستند نابینا می‌شوند. و این سخن خداوند در کتاب متقن خویش است آنجا که از زبان انسان ستم‌پیشه بیان می‌کند: «پروردگارا چرا مرا نابینا محسور نمودی با اینکه دارای چشم بودم؟ [خداوند در جواب] می‌فرماید: همان گونه که آیات ما برای تو آمد و تو آنها را فراموش کردی، امروز نیز تو فراموش خواهی شد.»

ب) جایگاه عمل در کنار فکر

فکر و اندیشه، و یا تأمل و تدبّر آنگاه ارزش حقیقی و عینی خویش را نشان می‌دهد که منجر به عمل و تلاش و سعی و کوشش شود و گرنه تفکری که منهای عمل باشد، ارزش واقعی را نسخواهد داشت. در واقع، فکری مطلوب و کارساز است که به عمل

۱. تحف العقول، ص ۵۱۳ و ۵۱۴.

۲. طه/۱۲۶.

صالح بینجامد.

امام صادق علیه السلام فرمود: «التَّفَكُّرُ يَدْعُو إِلَى الْبِرِّ وَالْعَمَلِ بِهِ»^۱ اندیشه، [انسان را] به سوی نیکی و عمل به آن فرا می خواند.

همچنان که در تعریف عقل از زبان احادیث اسلامی می خوانیم: «الْعَقْلُ مَا عُبِدَ بِهِ الرَّحْمَانُ وَانْتَسِبَ بِهِ الْجَنَانُ»^۲ عقل چیزی است که خدای مهربان به وسیله آن پرستیده شود، و بهشتها توسط آن به دست آید.

امام حسن عسکری علیه السلام در کنار اندیشه و فکر، بر عمل و رفتار شایسته تأکید نموده است و گاهی به صورت کلی می فرماید: «لَا يَسْفُكُكَ رِزْقٌ مَضْمُونٌ عَنْ عَمَلٍ مَفْرُوضٍ»^۳ [توجه] به روزی تضمین شده، تو را از کار واجب روی گردان نکند.

امام عسکری علیه السلام گاهی با بیان جزئیات، بر عمل و رفتار درست تأکید کرده است. این کار از چند طریق انجام شده است:

۱. بیان اوصاف رفتاری شیعیان

در این بخش امام حسن عسکری علیه السلام بر اوصاف عملی و رفتاری که در مورد رابطه انسان با

خالقش، جامعه اش، خانواده اش و با خودش مطرح است، انگشت نهاده است که این مسئله به خوبی اهمیت «عمل گرایمی» را در کنار «اندیشه گرایی» نشان می دهد. از جمله به شیعیانش فرمود:

«أَوْصِيَكُمْ بِتَقْوَى اللَّهِ وَالْوَرَعِ فِي دِينِكُمْ، وَالْإِحْتِهَادِ لِلَّهِ وَصِدْقِ الْحَدِيثِ وَأَدَاءِ الْأَمَانَةِ إِلَى مَنْ اتَّمَنَّاكُمْ مِنْ تَرَاوِعِ فَاجِرٍ، وَطَوْلِ السُّجُودِ وَحَسَنِ الْجَوَارِ فَبِهَا جَاءَ مُحَمَّدٌ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ صَلُّوا فِي عَشَائِهِمْ وَأَشْهَدُوا جَنَائِزَهُمْ وَعُودُوا مَرْضَاهُمْ، وَأَدُّوا حُقُوقَهُمْ، فَإِنَّ الرَّجُلَ مِنْكُمْ إِذَا وَرَعَ فِي دِينِهِ وَصَدَّقَ فِي حَلِينِهِ وَأَدَّى الْأَمَانَةَ وَحَسَّنَ خُلُقَهُ مَعَ النَّاسِ؛ قِيلَ: هَذَا شِيعِيٌّ فَيَسِّرْ لِي ذَلِكَ»^۴

شما را سفارش می کنم به تقوای الهی و ورع در دین خود و کوشش در راه خدا، راستگویی و رد امانت به هر که به شما امانت سپرده - خوب یابد - طولانی بودن سجده و خوب

۱. وسائل الشیعة، ج ۱۱، ص ۱۵۳ و مجموعه ورام، ج ۲، ص ۳۲۷.

۲. همان، ص ۱۶۱ و اصول کافی، ج ۱، ص ۱۱.

۳. تحف العقول، ص ۵۱۹، ح ۲۲.

۴. همان، ص ۵۱۸، ح ۱۲؛ وسائل الشیعة، ج ۸، ص ۳۸۹، ح ۲.

دوری کند و کوشاترین مردم کسی است که گناهان را ترک کند.»

حضرتش در باره پست‌ترین بندگان فرمود: «بَسَّسَ الْعِبَادَ عِنْدَ يَكُونُ ذَاوَجَهَيْنِ وَذَا لِسَانَيْنِ، يَطْرُقُ أَخَاهُ شَاهِدًا وَيَأْتِي كَلِمَةً غَائِبًا، إِنْ أُعْطِيَ حَسَدَهُ وَإِنْ ابْتُلِيَ خَائِفًا؛^۳ بدترین بندگان، بنده‌ای است که دارای دو چهره و دو زبان باشد؛ در حضور برادرش او را می‌ستاید، و پشت سر، او را می‌خورد. اگر به او چیزی عطا شود، حسد می‌رزد و اگر گرفتار گردد، به او خیانت می‌کند.»

۳. ستایش از برخی رفتارها

آن امام همام در ستایش برخی اعمال فرمود: «خِصْلَتَانِ لَيْسَ فَوْقَهُمَا شَيْءٌ! الْإِيمَانُ بِاللَّهِ، وَنَفْعُ الْإِخْوَانِ؛^۴ دو خصلت است که برتر از آن چیزی نیست: ایمان به خداوند و فایده رساندن به برادران.»

همچنین در مورد فروتنی فرمود:

همسایه‌داری؛ چرا که محمد صلی الله علیه و آله برای اینها آمده است. در گروه‌های آنها (مخالفان) نماز بخوانید (یعنی در نماز جماعت آنها شرکت کنید)، در تشییع جنازه آنها شرکت کنید و بیمارانشان را عیادت، و حقوق آنان را ادا نمایید؛ زیرا اگر مردی از شما در دین خود ورع داشت و در سخنش راست گفت و امانت را رد کرد و اخلاقش با مردم خوب بود گفته شد: این شیعه است. پس من از این شادمان می‌شوم.»

همچنین آن حضرت فرمود: «الْمُؤْمِنُ بَرَكَةٌ عَلَى الْمُؤْمِنِ وَحُجَّةٌ عَلَى الْكَافِرِ؛ مؤمن برکتی برای مؤمن، و [اتمام] حجتی بر کافر است.»

۲. بیان بهترینها و بدترینها

امام عسکری علیه السلام در باره بهترین مردم چنین می‌فرماید: «أَوْرَعُ النَّاسِ مَنْ وَقَفَ عِنْدَ الشُّبْهَةِ، أَحَبَدُ النَّاسِ مَنْ أَقَامَ عَلَى الْفَرَائِضِ، أَرْهَدُ النَّاسِ مَنْ تَرَكَ الْحَرَامَ، أَشَدُّ النَّاسِ اجْتِهَادًا مَنْ تَرَكَ الذُّنُوبَ؛^۵ پارساترین مردم کسی است که در شبهات توقف کند، عابدترین مردم کسی است که واجبات را به جا آورد، زاهدترین مردم کسی است که از حرام

۱. همان، ص ۵۱۹، ح ۲۰.

۲. همان، ص ۵۱۹، ح ۱۸ و انوار البهية (همان) ص ۳۱۸.

۳. تحف العقول (همان) ص ۵۱۸، ح ۱۴.

۴. همان، ص ۵۲۰، ح ۲۶.

پارساترین مردم کسی
 است که در شبهات توقف
 کند، عابدترین مردم کسی
 است که واجبات را به جا
 آورد، زاهدترین مردم
 کسی است که از حرام
 دوری کند و کوشاترین
 مردم کسی است که
 گناهان را ترک کند.

ذلیل و خوار می‌کند.»

غضب نیز از جمله این رفتارهاست
 که تمام بدیها را به سوی آدمی سرازیر
 می‌نماید: «الغضب مفتاح کل شر؛ خشم کلید
 هر بدی است.»

۱. همان، ص ۵۲۰، ح ۳۱.

۲. همان، ص ۵۱۷، ح ۹.

۳. همان، ص ۵۲۰، ح ۲۸ و منتهی الآمال، ج ۲،

ص ۲۷۳ ح ۶.

۴. همان، ص ۵۲۰، ح ۳۵.

«التَّوَّاضِعُ نِعْمَةٌ لَا يَخْسَدُ عَلَيْهَا؛ ا فروتنی
 نعمتی است که مورد حسد قرار نمی‌گیرد.»
 و در جای دیگر فرمود: «مِنْ
 التَّوَّاضِعِ السَّلَامُ عَلَى كُلِّ مَنْ تَمُرُّ بِهِ؛ وَالْجُلُوسُ
 دُونَ شَرَفِ الْمَجْلِسِ؛^۲ نشانه فروتنی سلام
 نمودن بر تمام کسانی است که بر آنها
 می‌گذری و نشستن در غیر صدر مجلس
 است.»

۴. نکوهش بعضی از کارها

برای ارزش‌یابی عمل لازم است
 رفتارهای شایسته از غیر آن بازشناسی
 شود. در این باره امام حسن عسکری علیه السلام
 علاوه بر شناسایی برخی اعمال نیک و
 شایسته، نفرت خویش را از برخی
 کردارهای ناشایست اظهار نموده و آن را
 مورد نکوهش قرار داده است، از جمله در
 مورد اظهار شادمانی در نزد غم‌دیده
 می‌فرماید: «لَيْسَ مِنَ الْآدَبِ إِظْهَارُ الْفَرْحِ عِنْدَ
 الْمَحْزُونِ؛^۳ اظهار شادمانی در برابر انسان
 غم‌دیده، خلاف ادب است.»

خواسته‌های ذلت‌آور یکی دیگر از
 اعمال زشت است که امام عسکری علیه السلام در
 مورد آن می‌فرماید: «مَا أَقْبَحَ بِالْمُؤْمِنِ أَنْ
 تَكُونَ لَهُ رَغْبَةٌ تَدُلُّهُ؛^۴ چه زشت است برای
 مؤمن که به دنبال خواهشی برود که او را